діяльність, що відповідає його інтересам, бо він має виключне право розпоряджатися своєю працею.

Угоді про працю властиві деякі специфічні риси, а саме: товар не відокремлюється від особи, він не переходить у власність покупця, а передається йому в тимчасове користування. Зрозуміло, що така угода потребує спеціального регулювання, чим і обумовлена необхідність виникнення спеціальної галузі права.

Таким чином, на основі приватного права існує декілька правових галузей права, які виникають на однаковій економічній і юридичній базі, але не мають необхідних передумов інтегрування в одну галузь права. Звідси приватне право є збірним поняттям, яке означає галузь права, що заснована на приватних інтересах незалежних індивідуальних власників у їх майнових та особистих відносинах[1].

Надійшла до редколегії 10.08.98.

І. СПАСИБО-ФАТЄЄВА, доц. НЮА України

ПРАВОВА ПРИРОДА КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН В АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВАХ

Реформування економіки України потребувало виникнення нових видів юридичних осіб, серед яких важливе місце посідають акціонерні товариства. Зараз вже активізовано процеси створення відкритих акціонерних товариств, випуску акцій, державні структури здійснюють формування та забезпечення єдиної державної політики щодо розвитку і функціонування ринку цінних паперів. Це виявило значні недоліки в практичній діяльності учасників фондового ринку, недосконалість чинного законодавства і масу проблем в його застосуванні, що значною мірою викликано виникненням нових правовідносин — корпоративних.

Будь-який напрям у науці може формувати свої теорії, спираючись на загальні закономірності правового регулювання, використовуючи основні поняття правової науки. Дослідження корпоративних правовідносин як нового цивільно-правового інституту базується на понятійному апараті про правовідносини (хоч далеко не безспірному), що склався, його структуру, суб'єктивне право, правочини, договори, стадії їх укладення, механізм захисту права та ін.

При характеристиці корпоративних правовідносин відштовхнемося від сталих підходів до цивільних правовідносин,

[1] Див.: Словарь гражданского права//Под ред. В. В. Залесского. М., 1997, С. 273.

які, по-перше, є суспільними відносинами, врегульованими нормою права; по-друге, результатом реалізації норми, індивідуалізованим суспільним зв'язком між особами. Проявом такого зв'язку є встановлення між особами суб'єктивних прав і обов'язків, що підтримуються (гарантуються) державою.

Більш конкретний аналіз будь-яких правовідносин досягається встановленням підстав їх виникнення, зміни та припинення, визначення їх суб'єктного складу, змісту і структури, а також об'єкта. Не вдаючись до полеміки про структуру, елементи і склад правовідносин, використаємо найбільш універсальний підхід при характеристиці корпоративних правовідносин. Останні мають всі риси і ознаки правовідносин взагалі, особливості, обумовлені віднесенням їх до цивільних правовідносин, а також специфіку, що визначається їх корпоративною сутністю.

Крім врегульованості нормами права для корпоративних правовідносин велике значення мають внутрішньокорпоративні норми. Їх специфіка, по-перше, полягає в тому, що вони як би синтезують волю держави і юридичної особи (акціонерного товариства). По-друге, вони приймаються самим акціонерним товариством (загальними зборами акціонерів) і діють лише в його межах. По-третє, вони конкретизують загальні правові норми щодо специфіки даного акціонерного товариства. За допомогою цих внутрішніх документів регулюються корпоративні права, надані кожному акціонеру: на участь в управлінні, на одержання дивідендів, на інформацію та ін. Законодавець не регулює цих прав з достатньою мірою, а надає можливість самим акціонерам шляхом прийняття ними і для себе внутрішніх документів врегулювати їх належним чином.

Корпоративні правовідносини складаються між засновниками і передплатниками ще на стадії створення акціонерного товариства. Згодом їх суб'єктами стають акціонери і акціонерне товариство, органи товариства і акціонери.

При характеристиці корпоративних правовідносин як абсолютних або відносних слід виходити з того, що в останніх мають бути визначені всі суб'єкти і управомоченій особі протистоїть конкретна зобов'язальна особа. Дійсно, на стадії створення акціонерного товариства коло засновників, які укладають установчий договір, визначене. Коло передплатників визначене при передплаті на іменні акції та відносно визначене при передплаті на акції на пред'явника, тому що відома загальна кількість осіб, які передплатили акції. Конкретні особи, що передплатили акції, беруть участь в установчих зборах, підтверджуючи своє право на таку участь. Після державної реєстрації акціонерного товариства власники іменних акцій

вносяться до реєстру. Зміна власників акцій в реєстрі відображається відповідним чином, але для акціонерного товариства, його діяльності, правового становища такі зміни байдужі. Ще більш акціонерне товариство абстраговане від особистого складу акціонерів в разі випуску ним акцій на пред'явника, коли йому не відомі конкретні власники акцій. Для товариства при цьому має значення лише здійснення акціонерами своїх повноважень щодо участі в загальних зборах акціонерів. Проте і це не має вирішального значення для діяльності товариства, тому що не може вплинути на його правове становище. Більшу значущість ці правоміччя мають для самих акціонерів, бо своєю участю в діяльності органів товариства вони набувають для себе права, наприклад, реалізують своє право на дивіденди, на участь в управлінні товариством.

Корпоративні правовідносини не можна віднести і до абсолютних. Прийнято вважати, що абсолютними є правовідносини, в яких поіменно визначена лише одна сторона — носій суб'єктивного права, управомочена особа, якій протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. При цьому основним і практично достатнім для існування суб'єктивного (абсолютного) права і його реалізації є поведінка самого управомоченого суб'єкта — носія цього права. Обов'язки кожної і будь-якої особи, що йому протистоїть, є пасивними і зводяться до утримання від порушень даного права. З цих позицій в корпоративних відносинах однозначно визначеним суб'єктом є само акціонерне товариство. Якщо додержуватися класичної теорії абсолютних правовідносин, то товариство повинно бути і управомоченим суб'єктом, якому протистоять зобов'язані особи — акціонери. Однак це не так, бо в корпоративних правовідносинах, скоріш навпаки, акціонери мають права по відношенню до товариства, а останнє виступає як би зобов'язаним суб'єктом по відношенню до акціонерів, забезпечуючи існуючими в ньому механізмами права на участь акціонерів в управлінні товариством, на дивіденди, на інформацію та ін.

Між самими акціонерами правовідносини можна було б вважати зовсім відсутніми, якщо застосовувати загальний підхід до розуміння правовідносин, тому що жоден акціонер не має ніяких прав по відношенню до іншого і не несе відповідно ніяких обов'язків. Разом з тим їх всіх об'єднує приналежність до одного й того ж акціонерного товариства. Тільки всі разом вони і можуть здійснити свої корпоративні права. Кожен окремо цих прав не набуває. Це стосується в першу чергу права на участь в управлінні товариством — на участь в загальних зборах акціонерів і через це — у формуванні інших органів товариства. Жоден акціонер сам по собі не може

придбати і майнових прав, що надаються йому акцією, наприклад, на дивіденди, якщо про їх нарахування та розмір не буде прийняте рішення загальними зборами акціонерів. Не виникне у акціонера і право на одержання частки майна ліквідованого товариства без прийняття рішення загальними зборами акціонерів про ліквідацію товариства.

Слід також зазначити, що право управомоченого суб'єкта у відносних правовідносинах може бути порушене тільки з боку конкретної особи, що протистоїть йому. В абсолютних правовідносинах право управомоченої особи може потенційно бути порушеним з боку будь-якої особи. Право ж управомоченого суб'єкта корпоративних правовідносин (акціонера) може бути порушене акціонерним товариством (його органами) або його посадовими особами, але і не тільки ними, а й, наприклад, реєстраторами, які внаслідок вимог закону безпосередньо пов'язані із здійсненням акціонерами своїх прав. Незважаючи на те, що акціонер з реєстратором не перебуває в зобов'язальних правовідносинах, нездійснення останнім дій щодо внесення відповідного запису до реєстру (в разі переходу права власності на акцію) може зробити неможливим для акціонера реалізацію ним своїх корпоративних прав.

Виходячи з умовності поділу правовідносин на абсолютні та відносні, яскравим прикладом прояву рис обох з них є корпоративні правовідносини. Разом з тим своєрідність останніх полягає в тому, що вони не просто сполучають в собі риси абсолютних і відносних правовідносин, а і мають власну специфіку, що втілюється в зв'язках за типом «кожен з... (акціонерів) — до одного (акціонерного товариства)», а також «будь-який з... (акціонерів) — до реєстратора і, як наслідок,— до акціонерного товариства».

При розгляді питання про те, чи є корпоративні правовідносини майновими або немайновими, слід ураховувати спірність проблеми об'єкта в правовідносинах, а саме різниця в об'єктах і є підставою для зазначеної класифікації. Вважаємо, що об'єкт корпоративних правовідносин слід визначити як фактичну поведінку їх учасників (акціонерів) щодо здійснення своїх прав і обов'язків. Корпоративні правовідносини містять в собі елементи як майнових, так і немайнових правовідносин. При цьому об'єктом майнових правовідносин є дії їх учасників щодо здійснення прав і виконання обов'язків — по оплаті акцій, одержанню дивідендів та ін. Об'єктом же немайнових правовідносин виступають дії суб'єктів у сфері управління акціонерним товариством — по участі в роботі загальних зборів акціонерів, інших його органів у разі обрання до них та ін.

Специфікою майнових і немайнових корпоративних правовідносин є те, що вони безпосередньо пов'язані одне з одним з неможливістю встановлення первинності чи вторинності кожного. Так, в разі відсутності реалізації права в немайнових правовідносинах по створенню акціонерного товариства, проведенню організаційної діяльності неможливо говорити про виникнення майнових правовідносин по оплаті акцій. Відсутність же майнових відносин по придбанню акцій призведе до неможливості здійснення немайнових правовідносин по участі в управлінні справами товариства, наприклад, в роботі його загальних зборів. В свою чергу нездійснення права в немайнових правовідносинах по участі акціонерів у роботі загальних зборів не може призвести до виникнення майнових правовідносин по виплаті дивідендів. При цьому для корпоративних правовідносин необхідним і важливим є участь у них (як майнових, так і немайнових) не тільки кожного, але й усіх разом. Якщо окремі акціонери не брали участь в роботі загальних зборів, то не тільки у них, а й у тих, хто брав таку участь, не виникнуть майнові правовідносини по одержанню дивідендів в разі відсутності кворуму на зборах. Навпаки, у осіб, які не були присутні на загальних зборах, де було прийняте рішення про виплату дивідендів, виникають права по одержанню цих дивідендів, що реалізуються ними в майнових правовідносинах.

Як вже зазначалося, в речевих відносинах щодо приналежності благ визначеним особам останнім достатньо власних дій для задоволення своїх інтересів, а в зобов'язальних це неможливо без дій зобов'язаної особи по наданню уповноваженій особі певних благ. Корпоративні правовідносини безумовно, припускають наявність приналежності акцій конкретним особам — акціонерам, без якої неможливо не тільки здійснення корпоративного права акціонера, а й саме його існування. Тобто кожен акціонер має речеве право на акцію — право власності. Однак сама по собі акція не становить ніякої цінності без здійснення прав, що нею надаються. Акціонер самостійно не може реалізувати ці права — ні на участь у роботі загальних зборів, ні на одержання дивідендів, ні інші. Разом з тим він і не набуває права вимоги до зобов'язаної особи — акціонерного товариства (яке, до речі, і не може в буквальному розумінні виступати такою особою). Не має він цих прав і щодо інших акціонерів. Кожен з них повинен розуміти, що тільки всі разом вони можуть здійснити корпоративні права кожного з них. На користь будь-якого акціонера ніхто конкретно дій не здійснює, як це має місце в зобов'язальних правовідносинах. Тому говорити про те, що корпоративні право-

відносини носять речевий чи зобов'язальний характер, не доводиться взагалі.

З наведеного випливає специфіка корпоративних відносин, що за своєю правовою природою є цивільними правовідносинами. Як і останні, корпоративні правовідносини характеризуються дозволеною спрямованістю; рівністю учасників; автономією їх волі; їх майновою самостійністю; способами захисту, притаманними суб'єктивним цивільним правам; майновим, компенсаційним характером відповідальності. Але і ці ознаки цивільних правовідносин, що ґрунтуються на загальних принципах цивільного права, в корпоративних правовідносинах є специфічними.

Дозволена спрямованість становить собою можливість для акціонерного товариства врегулювати в статуті і внутрішніх документах ті чи інші питання на свій розсуд, оскільки це припускається відповідною нормою Закону України «Про господарські товариства». Разом з тим законодавець все більш жорстко підходить до регулювання обліку акцій, їх обігу, визначення питань, обов'язкових для розгляду загальними зборами акціонерів, що є їх виключною компетенцією. Це викликане необхідністю встановлення гарантованості для акціонера додержання його прав і можливості їх реалізації. Таким чином, держава за допомогою закону встановлює межі корпоративного регулювання і, як наслідок, корпоративної свободи правовідносин. Ці межі обумовлені неможливістю допущення зловживання правами особами, які мають велику кількість акцій і від яких в корпоративній залежності перебувають інші акціонери. Проте такі межі не можуть бути і невиправдано вузькими, що не дозволить акціонерам здійснити ті чи інші свої права на свій розсуд. Необхідно встановити обмеження і врахувати публічно-правові інтереси, без яких здійснення прав може призвести до «негативної свободи» з руйнівними для суспільства наслідками.

Рівність учасників корпоративних правовідносин означає рівні критерії виникнення, зміни чи припинення у них корпоративних прав. Однак корпоративна рівність учасників також є умовною, бо, наприклад, нерівним буде правове становище засновників і акціонерів (незважаючи на те, що і ті, і інші є акціонерами після державної реєстрації акціонерного товариства) протягом перших двох років існування товариства, що пов'язане з вимогою закону про необхідність залишення за засновниками акцій на суму не менш ніж 25 % статутного фонду. Засновники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до реєстрації акціонерного товариства. Нерівними є також права власників простих і власників привілейованих акцій, тому що останні, як правило, не

мають права на голосування на загальних зборах акціонерів. Але вони мають свої привілеї у вигляді гарантованих дивідендів. Нерівним буде і правове становище акціонера, який є власником великого пакету акцій у порівнянні з дрібним акціонером, бо принцип акціонерного товариства «одна акція — один голос» дозволяє першому вирішувати багато питань діяльності товариства і практично усуває останнього від їх вирішення.

Автономія волі як ініціативне, вільне та рівне волевиявлення суб'єктів без будь-якого примусу властива корпоративним правовідносинам як на стадії укладення договору між засновниками, проведення передоплати на акції, так і при здійсненні товариством своєї діяльності. Автономія волі учасників корпоративних правовідносин проявляється в свободі для кожного акціонера формувати свою волю шляхом участі в роботі загальних зборів та інших органів акціонерного товариства. Разом з тим винесення рішення загальними зборами можливе і за відсутності волі окремих акціонерів, що голосували проти, але які повинні підкоритися цьому рішенню, підкорити свою волю волі більшості. При цьому осіб, чия воля подавляється, може бути значна кількість — від однієї чверті до майже половини присутніх на зборах акціонерів залежно від питань, щодо яких приймається рішення зборами, що передбачене ст. 42 Закону України «Про господарські товариства».

Майнова самостійність учасників корпоративних правовідносин проявляється в майновому відокремленні акціонерного товариства від майна акціонерів, виникненні у товариства права власності на майно акціонерів, що внесене ними в оплату акцій. Акції закріплюють права акціонерів, але не на майно акціонерного товариства, власником якого є останнє, а на корпоративні права, що надаються акціонерам. Як власник акцій акціонер має право на свій розсуд здійснювати окремі угоди з ними. Як власник майна акціонерне товариство має право здійснювати угоди з цим майном. При цьому акціонерне товариство і кожен з акціонерів є різними суб'єктами права і мають право власності на різні об'єкти. Проте воля самого акціонерного товариства як власника формується акціонерами шляхом їх участі в загальних зборах, які приймають рішення про укладення товариством договорів на суму, більшу, ніж та, що зазначена в статуті; шляхом формування виконавчих органів товариства, які здійснюють повноваження акціонерного товариства як юридичної особи. Такий взаємозв'язок прав акціонерів і прав акціонерного товариства дозволяє стверджувати про суміщення акціонерним товариством розсіченого права власності на капітал-власність і капітал-

функцію та закріплення за акціонерами права на абстрактний капітал.

Право на захист має кожен акціонер, чиє право порушене, шляхом звернення до суду. Специфіка корпоративних правовідносин часто приводить до «нагромадження» корпоративних прав у крупних акціонерів і, як наслідок, до частих порушень прав дрібних акціонерів. Відсутність у них реальної можливості впливати на прийняття рішень загальними зборами акціонерів безпосередньо відбивається на їх правах, які тим самим можуть бути порушені. В зв'язку з цим корпоративні права акціонерів захищаються і вельми специфічним засобом, встановленим у законі та відмінним від традиційних засобів судового захисту. Так, щоб запобігти ураженню їх прав, ним надана можливість вимагати від відкритого акціонерного товариства, створеного в процесі приватизації, оплати вартості належних ним акцій у разі, якщо вони голосували проти прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію акціонерного товариства або про укладення однієї чи кількох взаємопов'язаних угод про придбання або відчуження майна товариства, вартість якого перевищує 50 % балансової вартості активів товариства на дату прийняття такого рішення.

Майновий, компенсаційний характер відповідальності, за загальним правилом, втілений у вимогах повного відшкодування збитків. У корпоративних правовідносинах такий традиційний цивільно-правовий підхід можливий лише у разі реалізації акціонерами свого права вимоги оплати вартості акцій в наведених випадках. При цьому слід обумовити такі два аспекти. По-перше, не можна стверджувати, що тим самим акціонерне товариство несе відповідальність перед акціонерами, бо в його діях (прийнятті рішень загальними зборами) немає ознак правопорушень, дії товариства є правомірними, за що воно не може нести відповідальність. По-друге, акціонерне товариство зобов'язане викупити у акціонера його акції, виходячи із балансової вартості активів товариства. Така вартість відрізняється від номінальної вартості акцій і від їх ринкової вартості, тому компенсаційного характеру викуп акцій товариством не має. Яких-небудь інших майнових прав акціонерів щодо товариства або інших акціонерів немає і тому не може бути майнового характеру відповідальності.

Аналіз зазначених особливостей корпоративних правовідносин поряд з притаманними їм рисами цивільно-правових відносин дозволяє стверджувати про їх специфічний характер. Сутність цих відносин, певних закономірностей зв'язків між їх суб'єктами тягне за собою неможливість утиснути їх в «прокрустове ложе» уявлень, що склалися про цивільні правовідносини. Їх регулювання стає можливим лише із зовсім інших

позицій — корпоративного права. Це дозволило також дійти висновку про виникнення нового правового інституту корпоративних правовідносин. Різноманітність чинників, що відбиваються на формуванні корпоративних правовідносин, сприяло таким чином переходу від хаотичного нагромадження невідповідностей і особливостей корпоративних правовідносин до впорядкованої узгодженої сукупності тих рис, які і відрізняють їх від традиційних цивільно-правових відносин. Такий підхід дозволяє відмовитися від стереотипів, які склалися і не вписуються в схему корпоративних зв'язків, та забезпечити цільне самостійне регулювання корпоративних правовідносин, що втілюються в особливу юридичну конструкцію в порівнянні з цивільно-правовими відносинами. Це також позбавить учасників правовідносин, законодавця і вчених від використання старих відомих форм, які не відповідають характерові нових правовідносин, втискування їх у невідповідні їм рамки.

Цей крок у розвитку основних інститутів цивільного права має бути зроблений вже негайно, в період активного створення акціонерних товариств із замітним відставанням законодавства, що регулює ці процеси. Крок від договірного до корпоративного права щодо акціонерних товариств не потягне за собою якихось стрибкоподібних змін у праві, оскільки корпоративні відносини складалися внаслідок послідовного перетворення договірних правовідносин.

Надійшла до редколегії 20.08.98

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

П. РАБІНОВИЧ, чл.-кор. АПрН України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТЕОРЕТИК ДЕРЖАВИ

Постать Михайла Сергійовича Грушевського — українського історика-гіганта й практичного політика, державного діяча привертає в останнє десятиріччя неабияку увагу вітчизняних суспільствознавців, у тому числі й правознавців. Десятки книг, дисертацій, сотні статей та інших праць було присвячено дослідженню його наукової спадщини, політичної та науково-організаційної діяльності. Одним з найбільш яскравих свідчень актуальності таких розвідок є створення згідно з Указом Президента України від 22 травня 1998 р. Ради з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського[1].

[1] Див.: Уряд кур'єр. 1998. 4 черв.